

Krzysztof Wielgus* Jadwiga Środulska-Wielgus*

 orcid.org/0000-0003-1663-5740

 orcid.org/0000-0001-7395-0662

Bastion III „Kleparz”. Najczytelniejszy zabytek dawnej Twierdzy Kraków

Bastion no III “Kleparz”. The most legible monument of the former Fortress Krakow

Słowa kluczowe: rewaloryzacja dawnych dzieł inżynierii, dawne fortyfikacje, Twierdza Kraków, podstawy i uwarunkowania procesów rewaloryzacji, identyfikowalność zabytków fortyfikacji

Key words: revalorization of old engineering works, former fortifications, Krakow Fortress, basics and conditions of revalorization processes, traceability of fortifications monuments

1. FORT CZY BASTION? ZARYS PRZEMIAN

Bastion nr III Kleparz to, typologicznie i strukturalnie, fort reduitowy z charakterystyczną podkowiastą budowlą w centrum, wielką kaponierą szyjową, służącą do flankowania fos rdzenia oraz większą jeszcze kaponierą zapola, poprzez którą był włączony, „wpięty” w system wałów rdzenia. Jako jego element nie był więc samodzielny fortem, lecz pełnił funkcję potężnego bastionu. Funkcjonalnie – fort jest dziełem walczącym samodzielnie, jedynie przy wsparciu ogniowym swych sąsiadów, bastion – połączony jest z sąsiadami linią ciągłych murów czy wałów. Prawidłowa nazwa obiektu to Bastion III „Kleparz”, popularna – i dopuszczalna – Fort Kleparski, nazwa „Forty Kleparz”, przyjęta jako znak klubu muzycznego jest, niestety, nieprawidłowa i mylna; przy Nowym Kleparzu znajduje się tylko jeden, za to potężny fort. Nazwa na tyle dobrze zadowolniła się jednak w świadomości krakowian, iż trudno z nią walczyć.

Bastion III narodził się dzięki jednej z najbardziej niezwykłych akcji urbanistycznych, jaka dotknęła Kraków; pierwszej (i ostatniej) o takiej skali i regularności od czasów lokacji miasta w 1257 r. U schyłku panowania dawnych zasad fortyfikacji, rządzonej jeszcze

1. FORT OR BASTION? AN OUTLINE OF THE TRANSFORMATION

Bastion no III Kleparz is, typologically and structurally, a reduit fort with a characteristic horseshoe-shaped building in the center, a great back caponier, which had a purpose of flanking the core’s moats, and an even bigger caponier of the forefield, through which was “attached” to the embankments of the core. As a part of the fort it was not a separate fort itself, but it served a purpose of a robust bastion. Speaking of functionality, the fort is an object fighting by itself, only with the support of its neighbors, while the bastion is connected with its neighbors by continuous walls or embankments. The correct name of the object is Bastion no III “Kleparz”, the popular – and acceptable – name is Fort Kleparski, the name “Forty Kleparz” (Kleparz Forts), adopted as a sign of the music club located therein is, unfortunately, incorrect and erroneous; there is only a singular but nonetheless great fort by Nowy Kleparz (New Kleparz). The name has rooted itself in awareness of Cracovians so well that it is now difficult to wage war with the name.

Bastion no III was born with one of the most extraordinary urban planning actions that have touched Cracow; first (and last) of the scale and the regularity

* Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury Politechnika Krakowska

* *Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Wielgus K., Środulska-Wielgus J. Bastion no III “Kleparz”. The most legible monument of the former Fortress Krakow. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;60:85-93

Otrzymano / Received: 24.05.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 16.06.2019

doi:10.17425/WK60KLEPARZ

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

wymaganiami gładkolufowej, strzelającej czarnym prochem artylerii, gdy austriackim generalnym inspektorem inżynierii był hrabia Bernhard von Caboga-Cerva – Kraków otoczono regularnym pierścieniem fortyfikacji rdzenia, nadając mu w połowie wieku XIX pozór... renesansowego miasta idealnego. Śladem wielokąta bastionowo-poligonalnych fortyfikacji jest ciąg dzisiejszych Alej Trzech Wieszców; w najbardziej zagrożonej północnej części rdzenia wbudowano w jego obwód dwa potężne forty reduitowe (nazwa od centralnej podkowiastej budowli zwanej reduitą), pełniące jednak funkcję bastionów. Były to bastiony III „Kleparz” i V „Lubicz”, później dołączono do nich, pierwotnie samodzielny, Fort 12 „Luneta Warszawska”, przypisując mu numer IVa.

Bastion III powstał w latach 1860–1866. Bastion początkowo dostosowany był do artylerii gładkolufowej (m.in. kilkanaście dział M.59), w latach 1887–1888 przeszedł przebudowę, dostosowującą go do użycia na wale nowocześniejszych dział o lufach bruzdowanych, M.61, oraz moździerzy M.80. W tym czasie przebudowano też wały rdzenia, włączając w ich obwód dawny, starszy chronologicznie fort wysunięty nr 12, jako Bastion IVa. W latach 1907–1908 bastion stracił bezpośrednio znaczenie militarne i zaczął spełniać funkcje magazynowe i koszarowe. W okresie mobilizacji 1914 roku był już całkowicie przestarzały. W jego fosach zbudowano szereg baraków, stajni itp., czyniąc z nich skład materiałów saperskich. Fort stanowił też bazę półbaterii najcięższych moździerzy Skody M.11 (30,5 cm) i ich ciągników. W wałach wykopano stanowiska dla broni maszynowej i, być może, reflektora – głównie w celu kontroli przejazdu ulicą Prądnicką. Być może także wtedy obniżono profil kilku poprzecznic. W tym okresie stary rdzeń twierdzy praktycznie już nie istniał, gdyż kolejna, nowa linia rdzenia przeniesiona została o ok. 2 km na zewnątrz. Jesienią 1914 fort, o bardzo czytelnym narysie, odcinającym się w tkance miasta, stał się przedmiotem pierwszego w dziejach Krakowa bombardowania lotniczego, dokonanego przez lotników rosyjskich. W latach 1916–1918 fort pełnił funkcję magazynów dla budowy zachodniogaliocyjskich cmentarzy wojennych. W okresie międzywojennym fort nadal spełniał funkcje koszarowe i magazynowe; na jego wałach umieszczono m.in. szklarnie, dostarcza-

since the times of the founding of the city in 1257. At the downturn of the old rules of fortification, following the requirements set by smoothbore artillery using black powder, when Count Bernhard von Caboga-Cerva held the position of the Austrian General Civil Engineering Supervisor – Cracow has been surrounded by a regular ring of core fortifications, giving it, in the middle of the nineteenth century, a feel of a perfect renaissance city. Following the polygon of bastion-polygonal fortifications, we find the course of present Three Bards' Avenue; in the most vulnerable northern part of the core two great reduit forts have been built into its circuit (the name reduit comes from central horseshoe-shaped structure called the reduit), although acting as the bastions. These were the Bastion no III “Kleparz” and Bastion no V “Lubicz,” later a separate Fort no 12 “Warsaw Lunette” has been attached to them, assigned a number IVa.

The Bastion no III was created in the years 1860–1866. The Bastion has been initially suited for smoothbore artillery (including ca. a dozen of M59 cannons), in the years 1887–1888 it has undergone a rebuilding, adapting it for the use of more modern rifling artillery M61 and M80 mortars on top of it. At this time, core embankments were also rebuilt, including the former chronologically older extended fort no 12 into its circuit, and renaming it to Bastion IVa. In the years 1907/1908 the bastion has lost its direct military relevance and began to fulfill the functions of both the storehouse and the barracks. During the mobilization of 1914 it was already wholly outdated. In its moats, several barracks, stables, et cetera have been built, making them a warehouse of sapper supplies. The fort was also a base for half-batteries of the heaviest-Skody M11 mortars (30.5 cm) and their tractors. Posts for machine guns have been dug out in the embankments, and, possibly, a spotlight – mainly in order to control the passage via Pradnicka Street. It is plausible that it was then when the profile had been lowered by several traverses. In this period the old fortress's core was virtually non-existent due to a new core line having been moved by about 2km to the outside. In the autumn of 1914 the fort of very clear outline, cutting itself off at the city's tissue, became the subject of, the first in the history, aerial bombing of Cracow, performed by Russian pilots. In 1916–1918 the fort served as the warehouse for construction of west-Galatian post-war cemeteries. During the interwar period the fort still served as the barracks and the warehouse; the structures placed atop its embankments included greenhouses supplying vegetables to the military cuisine. It was

Ryc. 1. Bastion III „Kleparz” z lotu ptaka – cenny zabytek architektury i zespół zieleni w centrum miasta – po zakończeniu pierwszego etapu prac regulacyjnych zieleni oraz rewaloryzacji terenu. Stan z 12 października 2004 r. Fot. Krzysztof Wielgus

Ryc. 1. The Bastion no III “Kleparz” from a bird's-eye view – a valuable monument of architecture and the greenery complex in the city center – after the end of the first phase of the regulatory work of the greenery and revaluation of the land. The condition as of 12th October 2004. Fig. Krzysztof Wielgus

jące warzyw do kuchni wojskowej. Planowano nawet zamianę fortu na „Dom Żołnierza”, jednak z uwagi na nienajlepszy stan techniczny (zawilgocenie) pomysł ten porzucono.

W okresie okupacji fort okresowo spełniał funkcje więzienne. Po wojnie nadal pełnił funkcje magazynowe, aż do lat 50., kiedy został przeznaczony do programowego wyburzenia, jako znak panowania zaborcy i wrogiej ideologicznie (choć już nieistniejącej) monarchii. Ocalony w latach 1956–58 dzięki interwencji m.in. profesora Karola Estreichera i arch. Janusza Bogdanowskiego. Wówczas ratunkiem dla obiektu okazało się wprowadzenie funkcji rozlewni win (Centralne Piwnice Win Importowanych). W roku 1968 fort wpisano do rejestru zabytków. Zbyt daleko idące adaptacje uszkodziły obiekt. Od roku 1997 fort jest powoli i pieczołowicie odnawiany przez Piwnice Win Importowanych „Vinfort” Sp. z o.o. – następcę CPWI.

Dziś Bastion III jest jedynym widocznym znakiem dawnego rdzenia twierdzy (jej przebieg jest częściowo zachowany w postaci Alej Trzech Wieszczów, obiegających centrum miasta). Bliźniaczy Bastion V został rozebrany w latach 50. XX wieku. Bastion III to obiekt unikatowy w swej klasie. Nieco podobne forty zachowały się jeszcze w Krakowie (dwa), ponadto w Ołomuńcu, Weronie i Peschierze.

2. CHARAKTERYSTYKA OBIEKTU

Bastion III „Kleparz” to wielki, zabytkowy obiekt inżynierski – dawna budowla obronna powstała w połowie XIX wieku jako element najważniejszej twierdzy Cesarstwa Austrii, którą od 1850 r. stał się Kraków.

Jest to złożona wielostrukturalna budowla, składająca się z 5 głównych części kubaturowych, wykonanych jako grubościennie, ceglane obiekty bojowo-koszarowe, pokryte nasypami ochronnymi oraz wałami artyleryjskimi i strzeleckimi. Budowla obronna dostosowana była do warunków pola walki doby ponapoleońskiej – masowości armii i mało wydajnej, prowadzącej powolny ogień na stosunkowo bliski dystans artylerii i ręcznej broni gładkolufowej, ładowanej odprzodowo. Oznaczało to konieczność zwielokrotnienia liczby stanowisk ogniowych – kazamat – dobrze skomunikowanych i wentylowanych komór, zestawianych w długie ciągi. Przestrzenie pomiędzy częściami kubaturowymi – łączone licznymi otwartymi pasażami z wieloma wewnętrznymi bramami i przegrodami – stanowią rodzaj technicznego labiryntu, bardzo nietypowego w śródmiejskiej tkance miejskiej Krakowa. Wielka budowla, w istocie specyficzny zespół budowli murowych i ziemnych, porównywalna pod względem wielkości z całym śródmiejskim blokiem zabudowy, jest nasycona zielenią i zróżnicowana pod względem ukształtowania. Poprzez swoją odrębność i tożsamość – charakter swoistego małego „miasta w mieście” – daje niezwykle szanse na adaptację i równocześnie wychodzi na przeciw istotnych potrzeb turystów odwiedzających Kraków a także jego mieszkańców.

even planned for the fort to be renamed to “Soldier’s Home”, but due to the bad technical shape (dampness) the idea has been abandoned.

During the occupation the fort has served a function of a prison for some time. After the war it still served the warehouse function, up until the 50s, when it was intended to be demolished as a monument to the partition powers and ideologically hostile (although already non-existent) monarchy. It was saved in the years 1956–58 due to interventions of, among others, professor Karol Estreicher and arch. Janusz Bogdanowski. The only hope for the object was to introduce the function of a wine bottling plant (Central Cellars of Imported Wines). In the year 1968 the fort has been entered in the register of historical monuments. Too far-reaching adaptations have damaged the object. Since 1997 the fort is slowly and carefully renovated by the Imported Wine Cellars “Vinfort” Ltd. – the successor of CCIW.

Nowadays, the Bastion no III is the only visible sign of the old fortress core (its circuit is partially retained in the form of the Three Bards’ Avenue, encircling the city center. Twin Bastion no V was demolished in the 50. of the XXth century. Bastion no III is a unique object in its class. There are two somewhat similar forts in Cracow, and also in Olomouc, Verona, and Peschiere.

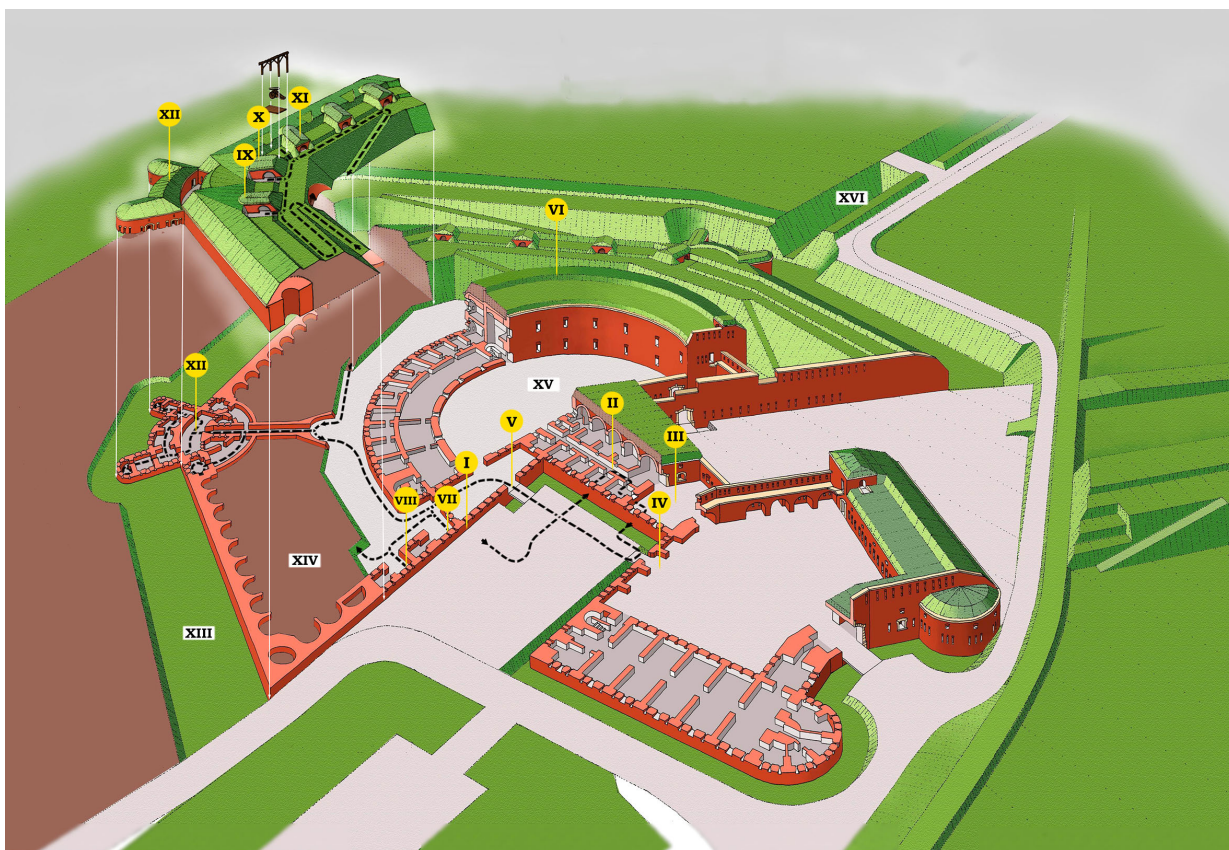
2. CHARACTERISTICS OF THE OBJECT

Bastion no III “Kleparz” is a great historical engineering object – the old defensive structure has been built in the middle of the XIXth century as a part of the most important stronghold of the Austrian Empire, which Cracow has been since the year 1850.

It is a complex multistructural building, consisting of 5 main cubatural parts, erected as thick-walled brick objects of military-barrack purpose, covered with protective earthworks and artillery and firing embankments. A defensive structure was adapted to the post-Napoleon era battlefield conditions – a numerous, low-efficiency army firing slowly and in a relatively short-range – the one of the army and little efficient leading slow fire on relatively close distance – smooth-bore hand weapons and artillery loaded from the front. This meant that the amount of fire stands – casemates – had to be multiplied, and, consequentially, the need for good communication and ventilated chambers organized in long rows. Spaces between cubatured parts – linked with numerous open passages with multiple inner gates and divisions make for a type of a technical labyrinth, a very unusual in the inner city tissue of Cracow. The great structure, actually a specific complex of wall-based structures and groundworks, comparable in size with the whole inner-city building block, is filled with greenery and diversified in terms of its shape. By their individuality and identity – the character of a kind of a small “city within a city” provides enormous opportunities to adapt and simultaneously meets the essential needs of tourists visiting Cracow, as well as its citizens.

Obiekty fortyfikacyjne tego typu najczęściej pełnią funkcję fortów – samodzielnych, wysuniętych na peryferie miasta-twierdzy dzieł obronnych. Mimo

Fortification objects of this type serve mostly the functions of forts – independent, extended to the strongholdcity’s defensive works. Despite the development of

Ryc. 2. Widok perspektywiczny Bastionu III „Kleparz” w stanie z ok. 1887 r. wraz ukazaniem jego struktury wewnętrznej. Na rysunku stanu historycznego naniesiono realizowaną ścieżkę zwiedzania (przez Fundację „Polish Heritage”, w ramach projektu dofinansowanego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego. W opisie – istniejące i planowane funkcje zabytku.

I. Równia ogniowa kaponierzy zapola, obecnie plac wielofunkcyjny. II. Kaponiera szyjowa, adaptowana na klub muzyczny, z planowaną ekspozycją miejscową. III. Dziedziniec wewnętrzny. Zadaszony i adaptowany na kameralną scenę koncertową klubu muzycznego. Docelowa funkcja poszerzona będzie o komunikację i ekspozycję. IV. Kaponiera zapola, przewidziana do adaptacji na salę koncertowo-konferencyjną na zadaszonym dziedzińcu oraz część muzealną, gastronomiczną i biurową w kazamatach. Będzie to główna część edukacyjno-informacyjna fortu, z multimedialną prezentacją zabytków fortyfikacji w Polsce. V. Mur szyjowy z bramą oraz dziedziniec wewnętrzny – zlokalizowano tam toalety dla zwiedzających. VI. Reduta, pełniąca obecnie funkcje produkcyjne i magazynowe, docelowo przewidziana do adaptacji na cele hotelowe. VII. Galeria strzelecka w murze szyjowym. Lokalizacja mapy Twierdzy Kraków przy wejściu na ścieżkę dydaktyczną. VIII. Wartownia wałowa. Galeria: „Żołnierze Wielkiej Wojny”. IX. Poprzecznicą o wysokim profilu, na barku fortu. Planowana ekspozycja planszowa „Artyleria cesarstwa austriackiego 1850–1880”. Pomiędzy poprzecznicami planowana ekspozycja makiet artylerii wałowej. X. Poprzecznicą o niskim profilu, na barku fortu. Planowana ekspozycja planszowa „Artyleria wałowa 1850–1890”. XI. Poprzecznicą o wysokim profilu na lewym czole fortu. Zrealizowana rekonstrukcja stanowiska armaty wałowej M 1861. XII. Zachodnia kaponiera „Kocie uszy”. Planowana ekspozycja kubaturowa, ukazująca horyzont kulturowy „Wieku pary i elektryczności”. XIII. Fosa barkowa. XIV. Masyw wału, ukazana konstrukcja murów skarpowych. XV. Dziedziniec reduty. Docelowo przestrzeń amfiteatralna o zmiennych funkcjach. XVI. Wał i fosa rdzenia w układzie po 1888 r. Obecnie nie istnieje. Rys. Wojciech Rymsza-Mazur, Arkadiusz Sordyl, Izabela Krzyszkowska, Krzysztof Wielgus

Ryc. 2. Perspective View of Bastion no III “Kleparz” in the state as of approximately 1887, with its internal structure displayed. The figure of the historical condition with the realized sightseeing path marked (realized by the “Polish Heritage” Foundation, under the project sponsored by the Regional Operational Program. In the description – existing and planned monument’s functions.

I. Field of fire of the back caponier, currently a multifunction square. II. The cervical caponier, adapted to a music club, with a planned local exposure. III. The inner courtyard. Covered and adapted to a chamber concert stage of a music club. The target functionality will be extended by communication and exposure functions. IV. The back caponier is planned to be adapted to a concert-conference hall on a sheltered courtyard. Its casemates will be adapted to be divided into museal, gastronomic, and office parts. This will be the central part of the forts’ educational and informational purposes, with a multimedia presentation of fortification monuments in Poland. V. The cervical with a gateway and the inner courtyard – lavatories for visitors have been located there. VI. Reduit, currently serving production and warehouse functions, is planned to be adapted to a hotel. VII. The shooting gallery in the front wall. Location of the Cracow fortress map at the entrance to the educational trail. VIII. Embankment stronghold. Gallery: “Soldiers of the Great War.” IX. High-profile traverse at the fort’s side. The planned board exhibition “Artillery of the Austrian Empire 1850–1880”. The planned exhibition of the stronghold artillery models between the traverses. X. Low-profile traverse at the side of the fort. Planned board exhibition “Stronghold artillery 1850–1890”. XI. High-profile traverse on the left front of the fort. Realized reconstruction of the post of the embankment cannon M 1861. XII. Western caponier, “Cat ears.” The planned enclosed exhibition showing the cultural horizon “Age of steam and electricity.” XIII. Side moat. XIV. The massif embankment, structure of the counterscarp walls. XV. Courtyard redoubt. Planned amphitheater space for variable functions. XVI. Embankment and moat of the core in the complex after 1888, does not currently exist. Figure Wojciech Rymsza-Mazur, Arkadiusz Sordyl, Izabela Krzyszkowska, Krzysztof Wielgus

rozrostu miast także i dziś znajdują się one w miejscach eksponowanych widokowo (na wzgórzach), lecz trudno dostępnych, pozostających poza ścisłym centrum miasta. Obiekt będący przedmiotem projektu pełnił jednak rolę bastionu, czyli elementu obronnego ciągłego, wewnętrznego pierścienia fortyfikacji, zabezpieczającego centrum miasta. Fortyfikacje tego typu starzały się najszybciej, były też problemem dla rozwoju miast, dlatego też w wyniku doskonalenia sztuki wojennej i nacisku ekonomicznego starano się szybko je likwidować. Zamieniano je na reprezentacyjne aleje miejskie w typie wiedeńskiego Ringu czy krakowskich Alej Trzech Wieszczów. Budowle wojskowe były rugowane z centrów miast, tym bardziej, iż stawały się kosztownym i bezużytecznym balastem dla armii epoki II rewolucji przemysłowej. Pozostanie w ścisłym centrum Krakowa, w miejscu świetnie skomunikowanym i dostępnym, wielkiej budowli fortecznej, kompletnie nietypowej dla struktury miejskiej, jest wyjątkiem. Niezwykły spłot okoliczności historycznych sprawił, iż w odległości ok. 2000 m od Rynku Głównego w Krakowie pozostał nie tyle relik, co cały rezerwat krajobrazu z innej epoki.

3. WARTOŚCI BASTIONU III „KLEPARZ”

O wartości Bastionu III przesądza nie tyle jednak kuriozalność czy osobliwość, nie tylko wielkie znaczenie naukowo-dokumentacyjne i edukacyjne, lecz przydatność, podatność i chłonność adaptacyjna. Znakomita dostępność i identyfikowalność obiektu sumuje się z cechami jego ukształtowania, pokrycia i układu. Forteczny labirynt wałów, dziedzińców i pasaży, tworzących hierarchiczną strukturę, zapewnia wewnętrznym częściom zespołu budowli izolację, ciszę i strukturalne powiązanie z zielenią – niemożliwe do osiągnięcia w warunkach wielkomiejskich. Liczba, powtarzalność (modularność) pomieszczeń, powiązanych „nadmiarową” w swych rozmiarach komunikacją, pozwala na wyjątkową w warunkach dzieł fortecznych adaptację obiektu na funkcje użyteczności publicznej o podwyższonym standardzie, pozwalające na całodobowy pobyt. Podkreślić należy, iż funkcje hotelowe nie są preferowane dla obiektów fortyfikacyjnych tego typu, są zbyt inwazyjne, zagrażając strukturze i zabytkowej tożsamości dzieł obronnych. Wyjątkowość Bastionu III polega na jego wielkich rozmiarach i bardzo złożonym układzie; pozwala to na strefowanie funkcji, w tym funkcji hotelowych. Nie one jednak przesądzą o adaptacyjnej przydatności obiektu. Główną wartością jest tutaj możliwość wykreowania wielofunkcyjnego centrum o specyficznym, ponadlokalnym charakterze. Wspomniana złożoność, addycyjność i swoista „fraktalność” układu fortu-bastionu, warunkowana osobliwymi (z dzisiejszego punktu widzenia) wymaganiami obronnymi, zwanymi „teorią obrony uporczywej”, wytworzyła kilka niemal autonomicznych jego części; każda z nich posiada własny dziedziniec. Z kolei głów-

cities, to this day they are located in the places exposed visually but difficult to reach (on the hills), staying away from the main city center. The object discussed in this project has nonetheless served as a bastion, which means it was an element of the continuous inner ring of fortifications protecting the city center. The fortifications of this type have aged fast, and so they posed a problem for the cities' development, which is why due to the improvement of warfare and economic pressure people wanted to demolish them quickly. They were transformed into representative city's avenues, not unlike the Vienna's Ring or Cracow's Three Bards' Avenue. The military structures were removed from the city centers, especially due to the fact that they were becoming a costly and useless ballast for an army of the second industrial revolution. Being able to leave a great fortified building in the center of Cracow, in a greatly communicated and accessible place, completely extraordinary for this type of structure, is an exception. An extraordinary set of circumstances has made it possible for not only a single relict, but a whole reserve of a landscape from another epoch in about 2000 m distance from the Cracow's Main Square.

3. THE VALUES OF BASTION NO III “KLEPARZ”

The value of Bastion no III can be determined not only via its extravagance and peculiarity, nor by its scientific and documental significance, but also the usefulness, susceptibility and adaptive absorbance. The excellent availability and traceability of the object are summed up with its shape, coverage, and layout characteristics. The fortified labyrinth of embankments, courtyards, and passages, forming a hierarchical structure, ensures the peace and structural connection with the greenery to the inner parts of the building complex – impossible to accomplish in the big city conditions. The quantity, repeatability (modularity) of premises, connected with the “redundant” in their sizes communication, provides exceptional in terms of fortified works object's adaptation to higher standard conditions, allowing for a day and night stay. It should be noted that the hotel features are not preferred for fortification objects of this type (in chapter 3.2 we can see detailed study of adaptation of forts similar to Bastion no III), as they are too invasive, threatening the structure and historical identity of the works of defense. The uniqueness of the Bastion no III consists of its great size and a very complex layout; this allows for the zoning of functions, including hotel rooms. They may not, however, be determinative of adaptive usefulness of the object. The major value here is the ability to create a multi-center of an extraordinary, supra-local character. This complexity, additivity, and peculiar “fractality” of the fort-bastion layout, subject to the unusual (from today's point of view) defense requirements, called the “theory of persistent defense,” formed a few of its almost autonomous parts; each of them has its court-

ne elementy bojowe stanowiły wielkoskalowe, masywne struktury murowo-ziemne. Część dziedzińców nadaje się do zadaszenia, przy założeniu zachowania wysokich standardów formalnych i strukturalnych tych konstrukcji i precyzyjnego określenia warunków ich widoczności. Tą drogą uzyskać można pomieszczenia jednoprzestrzenne o znacznych rozmiarach, pozwalające na realizację funkcji kultury i nauki (sale dla spektakli, wykładów, kongresów itp.). Wspomniane części bojowe i ochronne, w tym wielki wał obwodowy, posiadają w swym wnętrzu także elementy komunikacji podziemnej, podziemne sale magazynowe (podwalnie) oraz połączone z nimi specjalne obiekty bojowe zwane kaponierami. Mimo dość znacznej powierzchni użytkowej – są to obiekty słabo doświetlone, trudne do wprowadzenia nowych funkcji, lecz równocześnie o bardzo efektywnych wnętrzach, doskonale nadające się do celów ekspozycyjnych, muzealnych i klubowych. Wielkie masywy ziemno-murowe w większości nie powinny być przekształcane, stanowiąc rodzaj wielopoziomowych, niezwykle cennych w centrum miasta ogrodów. Pewna część wałów może zostać wybrana, lecz ich profil musi pozostać zachowany, zaś pokrycie powinno pozostać w większości aktywne biologicznie (rozwiązanie takie zastosowano między innymi w kurtynie I-V Fortu II „Kościuszko” – wokół kopca Kościuszki w Krakowie). Uzyskana w ten sposób kubatura stanowić może cenne uzupełnienie funkcji turystycznych, np. jako zespół odnowy biologicznej.

PODSUMOWANIE

Zaprezentowana różnorodność strukturalna i przestrzenna wielkiego, śródmiejskiego, lecz bardzo odrębnego od sąsiedztwa, organicznego, przerośniętego zielenią obiektu pozwala na planowanie integracji różnorodnych funkcji: szeroko pojętej obsługi ruchu turystycznego, osadzonego w sektorze turystyki kulturowej, funkcji obiektu kultury i promocji nauki. Z uwagi na reprezentatywność w stosunku do licznej i istotnej grupy zabytków architektury obronnej i równocześnie występowanie w Krakowie, Małopolsce i całym kraju obiektów cennych w skali europejskiej, w adaptacji Bastionu III z jego potencjałem kulturowym i utylitarnym największą wartością obiektu jest jego oczywista i racjonalna rola jako bramy, ośrodka dyspozycyjnego i desygnującego ruch turystyczny, poznawczy, miłośniczy związany z turystyką historyczną, militarną, industrialną i szerzej – z epoką pierwszej i drugiej rewolucji przemysłowej. Jest to szansa na wejście w wielobiegunowy jeszcze rynek tych usług w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej, i stworzenie wyrazistego jego centrum. Równocześnie lokalizacja obiektu w prestiżowej części miasta, pozbawionej jednak wyrazistego ośrodka kulturalnego, daje szansę stworzenia silnie identyfikowanego, lokalnego centrum kultury. **Podsumowując charakterystykę zabytku, należy podkreślić, iż obiekt ma wybitną, ponadlokalną i lokalną wartość centrotwórczą.**

yard. In turn the main combat elements consisted of big scale, massive wall-groundwork structures. There is possibility to cover part of the courtyards with roofs, assuming the preservation of high formal and structural standards of these structures and precise determination of the conditions of its visibility. This way you can separate rooms with significant dimensions, allowing to carry out the functions of science and culture (halls for shows, lectures, conferences, etcetera). The combat and defensive parts mentioned before, including the great peripheral embankment, contain within them the elements of underground communication, underground warehouses (under the embankment) and, connected with them, special combat objects called caponiers. Despite the quite a useable area – these are objects with poorly exposed foreground, difficult considering the introduction of new functions, but at the same time very stylish interiors, ideal for the purposes of exhibition, museum collections, and clubs. The great wall-earthworks in their majority should not be transformed, being a type of multilayer, extremely valuable in the city center, gardens. Some of the embankments can be chosen, but their profile must be maintained, and the greenery that covers them should stay mostly biologically active (such a solution has been used with the curtain I-V of Fort no II “Kościuszko,” around the Kościuszko Mound). The cubature gained in such a way might allow for complementation of the tourist functions, i.e. as a biological wellness center.

SUMMARY

The presented structural and spatial diversity of the great intercity, close to the city center, but strongly separated from the neighbourhood, organic, covered in greenery object allows for the planning of integration of functions: the widely understood service of tourist traffic embedded in the cultural tourism sector, function of the object of culture and promotion of science. Due to the representativity in relation to the abundant group of monuments – defensive architecture, as well as appearing in Cracow, Lesser Poland and the whole country valuable on the European scale – the adaptation of Bastion no III with its cultural and utilitarian potential – the greatest value of the object is its indistupable and rational role as the gate, dispositional center and that of designating the traffic of many forms, including touristic, exploratory, for the fans of historical tourism, military, industrial, and broader – related to the first and second industrial revolution. It is a chance to enter the still multipolar market of such services in Mid-eastern Europe and creating its definite center. At the same time the location of the object in the prestigious part of the city, alas bereft of a pronounced cultural center, gives a chance to create a highly identified, local center of cultures. **In conclusion of the characteristics of the monument, it should be stressed that the object has an outstanding, supralocal and local centro-forming value.**

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

I. Materiały archiwalne

- [1] Wykaz budowli fortyfikacyjnych z podaniem ilości i rodzaju budynków, powierzchni zabudowanej w metrach, stanu konserwacji, materiału konstrukcyjnego, ewentualnych instalacji i oszacowania z uwzględnieniem % zużycia, tabela rękopiśmienna, Oddział Inżynierii Wojskowej i Saperów Okręgu Generalnego w Krakowie, Kraków, 9 I 1920; CAW, DOK I.371.5.271.
- [3] Twierdza Kraków. Zeszyty Ewidencyjne, CAW, Dok.VI.371.5.253.
- [4] Ewidencja obiektów fortecznych, fortecznych magazynów amunicyjnych, prochowni, byłych składów inżynierskich itp., CAW, DOK V. I.371.5.265.
- [5] Wykaz budynków fortyfikacyjnych obozu warownego Krakowa, Kraków 1 lipca 1920, CAW, Dok.VI.371.5.265.
- [6] L. Adelt, 3 c. i k. Kompania Lotnicza, Sprawozdania Wojenne, notatka z 6 stycznia 1915 Kriegsberichterhalter, rkpis w zbiorach Staatsarchiv/Kriegsarchiv Wien, dział: Manuskripten/Luftfahrtruppen poz. 76, kart. 8.
- [7] Erbaungsdaten der Befestigungsobjekte der Lagerfestung Krakau, tabela rękopiśmienna, Geniedirektion in Krakau 1909, CAW, DOK VI.371.5.74.15.

II. Mapy

- [8] Spezialübersichtsplan von Krakau Festungs-Umgebungsplan von Krakau 1:10 000 (ok. 1899–1994); w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego.
- [9] Generalübersichtsplan von Krakau 1:25 000 (ok. 1900).
- [10] Übersichtsplan über die nichtfortifikatorischen Militärbaubjekte in Krakau und Podgórze, Geniedirektion in Krakau, Krakau 1910, CAW, DOK VI.371.5.242.

III. Monografie i pozycje książkowe

- [11] Adamczewski J. Kraków od A do Z. Kraków, 1992.
- [12] Atlas Twierdzy Kraków, seria I, t. 12. Mapa twierdzy (1899–1904). Kraków, 2000.
- [13] Baczkowski M. Wojsko austriackie w Krakowie 1796–1809. Kraków, 2007.
- [14] Bogdanowski J. Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu. Kraków, 1972.
- [15] Bogdanowski J. Warownie i zieleń Twierdzy Kraków. Kraków, 1979.
- [16] Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski. Warszawa-Kraków, 1996.
- [17] Bogdanowski J. Dawna twierdza Kraków. Dziś podstawa systemu zieleni miasta. Teki Krakowskie 1997;IV.
- [18] Bogdanowski J., Holcer Z., Kornecki M., A. Swarczewski A. Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce. Kraków, 1988.

- [19] Brzoskwinia W. Atlas Twierdzy Kraków, seria II, t. 3, Atlas panczerzy Twierdzy Kraków, część I, Główne wyposażenie pancerne fortów Twierdzy Kraków. Kraków, 2003.
- [20] Janczykowski J. Atlas Twierdzy Kraków, Z problematyki adaptacji krakowskich fortów, seria II, t.2. Kraków, 2002.
- [21] Demel J. Stosunki gospodarcze i społeczne Krakowa w latach 1846–1853.
- [22] Pałubska K. Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji Twierdzy Warszawa. Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa, 2009.
- [23] Purchla J. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej. AE, Monografie, nr 96, Kraków, 1990.
- [24] Purchla J. Matecznik polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej. Kraków, 1992.
- [25] Purchla J. Kraków – prowincja czy metropolia?. Kraków, 1996.
- [26] Rydel J. W służbie cesarza i króla. Kraków, 2002.
- [27] Śródulska-Wielgus J. Zieleń Twierdzy Kraków, Atlas Twierdzy Kraków, T. IV, seria II. Kraków, 2006.
- [28] Wielgus K. Fort 52 „Borek”. Atlas Twierdzy Kraków, Seria I, T.18. Kraków, 2004.
- [29] Fortyfikacja, tom XVI, Forteczne parki kulturowe szansą na ochronę zabytków architektury obronnej, Świnoujście, 8–10 X 2004. Warszawa 2004.
- [30] Z galicyjskich pól wzlotów. Wielgus K., Panek R. (eds.) Kraków–Tarnobrzeg, 1998.
- [31] O przyszłość Twierdzy Kraków. Program ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego. Kierownictwo naukowe – dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, prof. PK., Zespół autorski: dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, profesor Politechniki Krakowskiej, dr inż. arch. Jadwiga Śródulska – Wielgus, dr inż. arch. Anna Staniewska, dr inż. arch. Krzysztof Wielgus (koordynacja prac), mgr inż. arch. kraj. Aleksandra Bąk, Waldemar Brzoskwinia, mgr inż. arch. kraj. Karol Chajdys, mgr inż. arch. kraj. Tadeusz Górski, mgr inż. arch. kraj. Katarzyna Jakubowska, mgr inż. arch. kraj. Kasper Jakubowski, mgr inż. arch. kraj. Łukasz Kielar, mgr inż. arch. kraj. Jan Kocieniewski, mgr inż. arch. Piotr Leonowicz, mgr inż. arch. kraj. Anna Maj, mgr Marcin Jakub Mikulski, mgr inż. arch. kraj. Ewa Pasuła, mgr inż. arch. Joanna Piekło, Dariusz Pstuś, mgr Halina Rojkowska, mgr inż. arch. Wojciech Rymsza – Mazur, mgr Michał Szkoła, Atlas Twierdzy Kraków. Tom. V, Seria II. Wyd. Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Miasta Krakowa, Oddział Ochrony Zabytków, Kraków 2010 r., edycja 2012. REDAKCJA TOMU: mgr Halina Rojkowska, Oddział Ochrony Zabytków Wydziału Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Miasta Krakowa.
- [32] Forty austriackie w Nowej Hucie, katalog wystawy Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

23 kwietnia do 8 lipca 2015 r., kurator wystawy i kierownik projektu – Paweł Jagło; redaktor tomu – Marcin Baran, Kraków, 2015. W tomie m.in.: K. Wielgus, *Indivisibiliter Inseparabiliter, czyli o dziełach Twierdzy Kraków, Nowej Hucie i o kierunkach wykorzystania fortecznego dziedzictwa* (s. 12–31); B. Peschak, *Drugie życie fortu 49 1/4 „Grębałów” w Krakowie* (s. 32–38), F. Dziadoń, *Rewitalizacja Fortu 49 „Krzesławice”* (s. 38–47), P. Jagło, *Noty o fortach: 15 „Pszorna”, 48 „Batowice”, 48a „Mistrzejowice”, 49 a „Dłubnia”, 49 „Krzesławice”, 49 1/4 „Grębałów”, 49 1/2 „Kopiec Wandy”, 49 1/2 a „Mogiła”* (s. 51–115).

IV. Artykuły

- [33] Bogdanowski J. Problemy rewaloryzacji fortyfikacji systemu rozproszonego z przełomu XIX i XX wieku. In: *Konserwatorska Teka Zamojska*, Warszawa – Zamość 1984; materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26–27 listopada 1981. cz. II.
- [34] Bogdanowski J. Metoda jednostek i wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych w studiach i projektowaniu. Kraków, 1990 r., J. Bogdanowski (red.), *Konserwacja i ochrona krajobrazu kulturowego (ewolucja metody)*, „Teki Krakowskie”, z. IV, Kraków 1998.
- [35] Baczkowski M. Inwestycje militarne w Galicji przed I wojną światową. In: *Fortyfikacje*, tom 4, Materiały z konferencji naukowej „Twierdza Przemysł w Galicji”, Przemysł, 2003.
- [36] Brzoskwina W. Uwagi nt. przygotowania kadry konserwatorskiej do ochrony zabytków fortyfikacji nowoczesnej. „Lubelszczyzna” 1/95, nr specjalny, Lublin 1995.
- [37] Brzoskwina W. Krakowski fort 51 „Rajsko” – fort artyleryjski na polu walki I wojny światowej. In: *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*. Białystok–Przasnysz, 2000, 135–148.
- [38] Brzoskwina W., Idzikowski T., Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Wartości zabytkowej Twierdzy Przemysł w świetle ostatnich badań terenowych i archiwalnych. In: *Twierdza Przemysł*, Informator Regionalny, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Rzeszów, 1999, 27–79.
- [39] Budziło J. Piękno obiektów inżynierskich w krajobrazie. *Czasopismo Techniczne* 1998;1A:102–107.
- [40] Budziło J. Pozostałości twierdzy Kraków kanwą zieleni miejskiej. *Architektura* 1966.
- [41] Chłopek M. Fortyfikacja polowa Twierdzy Kraków. Praca niepublikowana, maszynopis.
- [42] Holewiński M. Problematyka konserwatorska zespołów koszarowych na przykładzie Twierdzy Kraków. In: *Fortyfikacja*, t. 1, O skuteczną ochronę fortyfikacji historycznych. Warszawa–Kraków, 1995.
- [43] Holewiński M. Problematyka konserwatorska zespołów koszarowych na przykładzie Twierdzy Kraków. In: *Fortyfikacja*, t. 1, O skuteczną ochronę fortyfikacji historycznych. Warszawa–Kraków, 1995.
- [44] Iwaszkiewicz R. Zabytki techniki w dobie transformacji stosunków gospodarczych. *Mat. konferencyjne*, Włocławek, 9–10 czerwca 1994.
- [45] Janczykowski J. Prace konserwatorskie w formie nr 31 „Św. Benedykt” w Krakowie. In: *Fortyfikacja*, t. II, *Fortyfikacja austriacka w Polsce, stan badań i problemy ochrony*. Warszawa–Kraków, 1995.
- [46] Janczykowski J. Ochrona i konserwacja obiektów dawnej Twierdzy Kraków. In: *Fortyfikacja*, t. VIII, 1999.
- [47] Janczykowski J. Zabytki architektury obronnej XIX i XX w. w południowo-wschodniej Polsce i problemy ich ochrony. In: *Ochrona zabytków architektury obronnej*, Pruszków, 1997.
- [48] Kubska A., Leonowicz P., Wielgus K., Środulska-Wielgus J. Fortyfikacje austriackie na Podhalu. Ślady, interpretacja i kierunki zagospodarowania. In: *Małopolska i Podhale w latach Wielkiej Wojny 1914–1918*. Prace Komisji Historii Wojskowości Tom IV/2, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział Nowy Targ, 2009, 7–51.
- [49] Kucharski W., Obóz Warowny Kraków 1849–1939. „Krzysztofony”. *Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 1989;16:74.
- [50] Molski P. Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a turystyka. In: *Eksploracja przestrzeni historycznej*. Wrocław, 2008, 101–115.
- [51] Mikulski M.J. Zarys historii rozwoju grupy fortowej „Węgrzce” Twierdzy Kraków. *Forteca* 2004; 16–17.
- [52] Myczkowski Z., Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Rymcza-Mazur W., Chajdys K. Rejestracja krajobrazów warownych jako podstawa rewitalizacji dawnych twierdz. *Wiadomości Konserwatorskie* 2008;23:36–57.
- [53] Myczkowski Z., Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Rymcza-Mazur W., Chajdys K. Strategic landscape registration as a basis for revitalization of ancient fortresses. In: *Pro-active Conference, Forte-Culture*, Słubice 3–4 czerwca 2008.
- [54] Skrzyńska A., Wielgus K., Brzoskwina W. Program planu ochrony zespoły historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków. *Nauka Przyroda Technologie* 2009;3(1)poster.
- [55] Środulska-Wielgus J. Generał-porucznik Emil Gołogórski. *Forteca* 1997;3.
- [56] Środulska-Wielgus J., Wielgus K. Emil Gołogórski – Der polnische Schopferoesterreichischer Panzerforts der Festung Krakau. In: *Schriftenreihe Festungsforschung*, Band 9, *Festungsbau in 19 Jahrhundert*. Wesel, 1990.
- [57] Środulska-Wielgus J., Wielgus K., W. Rymcza-Mazur W., Chajdys K. Rejestracja przemian na przykładzie austro-węgierskich twierdz pierścieniowych. In: *Międzyuczelniana konferencja naukowa naukowa, „Krajobrazy Europy – gospodarka planowa czy generowanie chaosu?”* Wrocław, 17–19.09.2009.
- [58] Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Idzikowski T. Zespół parków kulturowych Twierdzy Przemysł.

- In: Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji Twierdzy Warszawa, Warszawa, 2009, 83–89.
- [59] Środulska-Wielgus J., Wielgus K. Zespół parków kulturowych Twierdzy Kraków. In: Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji Twierdzy Warszawa, Warszawa, 2009, 93–99.
- [60] Środulska-Wielgus J. Szlaki turystyki kulturowej jako sposób ochrony i udostępniania krajobrazu. In: Forum architektury krajobrazu, Poznań, 2008, 93.
- [61] Środulska-Wielgus J., Wielgus K. Terra Incognita-Fortificata. In: „Terra Incognita” w turystyce. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław, 2009, 61–82.
- [62] Środulska-Wielgus J. Znaczenie szlaków turystyki kulturowej w promocji krajobrazu inżynierskiego. In: Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Dziedzictwo kulturowe a turystyka”, Kłodzko 18.06.2008.
- [63] Środulska-Wielgus J., Wielgus K. Pamięć krajobrazu czy pamięć w krajobrazie. In: Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Autokreacja poprzez turystykę”, Kłodzko, 2010.
- [64] Wielgus K. Studium ochrony Twierdzy Przemysł. In: Fortyfikacja, tom VI Ochrona i konserwacja architektury obronnej. Warszawa, 1999, 41–61.
- [65] Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Radzik J. Twierdza Zamość. Fortyfikacje Zieleń Ekspozycja – jako osnowa udostępnienia turystycznego i potencjalnego parku kulturowego. In: Materiały Drugiej Konferencji „Zarządzanie zielenią miejską na przykładzie miast historycznych”, Kraków, maj 2009.
- [66] Środulska-Wielgus J., Wielgus K. Twierdza Przemysł. Warowny krajobraz turystyczny. Renowacje i Zabytki 2014; 2 (50):114–123.
- [67] Wielgus K. Ochrona i kształtowanie dzieł inżynierii w krajobrazie – zarys problematyki. In: Pałowska K. (ed.) Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne. Kraków, 2001, 297–315.
- [68] Wielgus K. Problemy rejestracji zieleni fortecznej na przykładzie twierdz Przemysł i Kraków. In: Zamki, miasta warowne, ogrody. Kraków, 2002.
- [70] Wielgus K. Krajobrazy inżynierskie jako szansa dla turystyki kulturowej. In: Leniartek M.K. (ed.) Eksploracja przestrzeni historycznej. Seria: Monografie-prace zbiorowe Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław, 2008, 171–192.
- [71] Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Mikulski M., Pstuś D. Obronność Krakowa XIX i XX wieku jako elementów rozwoju miasta. In: Nowe studia nad rozwojem przestrzennym Krakowa. Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków, 2007.
- [73] Wielgus K., Rymcza-Mazur W. Rejestracja krajobrazów inżynierskich. In: Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Sztuka ochrony kształtowania środowiska, twórczość-nauka-dydaktyka. Kraków 20–22 września 2007, 106–109.
- [75] Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Piekło J., Rymcza-Mazur W. Kierunki rewitalizacji zabytków fortyfikacji nowożytnej w teorii oraz praktyce projektowej i realizacyjnej. In: Konferencja TPF oraz Sekcji Architektury Obronnej Polskiego Komitetu ICOMOS, Górzno, kwiecień 2008.
- [77] Wielgus K., Środulska-Wielgus J. Ku fortecznej turystyce kulturowej. Raport o teorii i praktyce realizacji. In: Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Fortyfikacje nowożytne w Polsce – badania, realizacje, plany; Pro Memoria – Krzysztof Biskup”, Toruń, Fort IV, 23–25 listopada 2012.
- [78] Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Latusek K. Krajobraz Twierdzy Zamość w służbie turystyki kulturowej. Renowacje i Zabytki 2013;2(46): 57–63.

Streszczenie

Bastion nr III „Kleparz” jest wyjątkowym obiektem inżynierii, świadkiem przemian technologicznych na styku I i II rewolucji przemysłowej. Zbudowany w połowie XIX wieku w ramach budowy rdzenia Twierdzy Kraków jest najlepiej dostępnym i rozpoznawalnym zabytkiem fortyfikacji nowożytnej w centrum Krakowa. Jest pierwszym obiektem uratowanym przed wyburzeniami i adaptowany dla współczesnych celów w oparciu o argumentację naukową. 50 lat przemian teoretycznie ocalonego obiektu ukazuje szanse i zagrożenia dla najlepiej czytelnego, lecz wciąż mało znanego zabytku dawnej Twierdzy Kraków.

Abstract

Bastion No. III “Kleparz” is a unique engineering object, a witness of technological changes at the intersection of the 1st and 2nd industrial revolution. Built in the mid-nineteenth century as part of the construction of the core of the Krakow Fortress is the most accessible and recognizable monument of the modern fortifications in the center of Krakow. It is the first object saved from demolitions and adapted for modern purposes based on scientific argumentation. 50 years of transformation of the theoretically saved building shows the opportunities and threats for the best readable, but still little-known monument of the former Krakow Fortress.